

Jozef Leikert

Osudová žena Ladislava Mňačka

V literárnom prostredí by sme mohli rok 2019 pokojne nazvať Rokom Ladislava Mňačka. V januári totiž uplynulo sto rokov od narodenia a vo februári dvadsaťpäť rokov od smrti tohto výnimočného spisovateľa a novinára. Čitatelia jeho románov si ho neraz stotožňujú s hlavnými hrdinami a menej sa zaujímajú o skutočný život, ktorého časť prežil na Slovensku, v Česku, v Izraeli a v Rakúsku. Viaceré fakty z jeho súkromia sú zakryté rúškom tajomstva, pretože on sám o nich nerád hovoril. A ako to už v podobných prípadoch býva, tradujú sa o ňom viaceré nepravdy, napríklad, že bol žid. Nie je to pravda, židovka bola jeho prvá manželka Hedviga, ktorej osud je vhodný možno aj na román. Škoda len, že ho nenapísal sám Ladislav Mňačko...

Kto bola malá, chudá čiernovláska Hedviga Mňačková, rodená Weiszová? Nad otázkou, kde sa s ňou Ladislav Mňačko zoznámil a ako došlo k sobášu, jeho spolupútnici, ktorých som sa na to pýtal, krčili plecami. Napríklad jej dobrá kamarátka Libuša Mináčová mi roku 2004 povedala: „Nič o nej nevedeli ani kolegovia novinári a spisovatelia. Jedného dňa sa Laco zjavil v Bratislave s útlou Hedvigou. Povedal, že je to jeho žena. Neskôr sme sa priatelili ako rodiny, pravidelne sme sa navštevovali, ale nikdy som sa nič konkrétne nedozvedela. Laco ani Hedviga o svojom vzťahu nehovorili, tak trochu záhadou ostáva, kde sa zoznámili a čo ich priviedlo k tomu, že sa zobrali. Nepýtala som sa. Laco to nepovedal ani Vladovi Mináčovi, a s tým bol naozaj dobrý kamarát.“¹

Na podrobnosti vzťahu s prvou manželkou som sa pýtal aj Mňačkovej netere Ireny Keprtovej, ktorá ako študentka istý čas u Mňačkovcov bývala. „Zdá sa mi, že sa zoznámili kdesi vo vlaku, aspoň tak spomínala teta Hedviga,“² odpovedala.

Rodinný známy Mňačkovcov doc. MUDr. Miloš Hroboň, CSc., z Prahy zasa kdesi počul, že Mňačko kedysi niekomu sľúbil, že sa o Hedvigu postará. Bližšie podrobnosti nepoznal a nedá sa tvrdiť, či je to pravda.³ Pravdou nemusí byť

ani to, čo prezradil Igor Gallo, ktorý s Mňačkom určitý čas pracoval v Kultúrnom živote: „Ktosi mi raz povedal, že Mňačko si svoju ženu našiel na stanici. Po skončení vojny sa chodilo na stanicu čakať známym, ktorí prichádzali zo všetkých kútov sveta, alebo len tak, zo sympatie a úcty privítať väzňov, ktorí sa vracali z koncentračných táborov. Tam niekde vraj spoznal Hedvigu, ktorá prišla z koncentráku.“⁴⁴

Tento názor potvrdzuje aj niekoľko riadkov z článku spisovateľa Arnošta Lustiga *Moje spomienky na Ladislava Mňačka*, ktoré napísal 8. mája 1994 vo Washingtone: „Po vojne, v ktorej Tiso predával svojich židov nacistom a platil za ich dopravu do Auschwitzu-Birkenau pod podmienkou, že sa žiaden z deportovaných nevráti a ich majetok prepadne štátu, čakal Ladislav Mňačko na stanici na vlak, ktorým sa vracali z koncentračných táborov židovské dievčatá. Boli to dievčatá šťastné, pretože prežili, a zároveň nešťastné pre tých, ktorých im v táboroch zabili, nešťastné nestrávitelným ponížením a tým, že sa vracali do iného sveta, ako bol ten, ktorý opustili, osamotené, neisté a s vedomím, že mier nebude pre nich ostrovom pokoja a zadosťučinenia. Mňačko spojil svoj život s jednou z nich. Čakal, kto vystúpi. Vybral si jednu ako svoju prvú ženu.“⁴⁵

Článok napísal Arnošt Lustig roku 1994 a pätnásť rokov nato v útlej knihe spomienok s príznačným názvom *Zpověď* zopakoval tú istú informáciu. O Mňačkovi napísal najskôr, že je „bezvadný chlap“, a v ďalšej vete ho nazval „šialencom“, lebo „sa po vojne rozhodol, že pôjde k vlakom, z ktorých vystupovali židovské dievčatá z lágrov, a zoberie si prvú, ktorú uvidí“. A dodal: „Naozaj si ju vzal.“⁴⁶

Arnošt Lustig takisto o Mňačkovej prvej manželke Hedvige nič bližšie nevedel, jedine to, že ju niektorí českí spisovatelia volali „bavorský vlčiak“ (v knihe *Zpověď* dokonca napísal s patričným zveličením, že jej hovorili „bavorská smrť“),⁷ pričom nevedel zdôvodniť, prečo dostala takú hanlivú prezývku. Najskôr preto, že bola v niektorom koncentračnom tábore v Bavorsku. Pritom si to Hedviga – toto Božie stvorenie, ako ju Arnošt Lustig nazval – vôbec nezaslúžila. Bola milá, jemná, ale aj múdra a inteligentná. Aspoň tak ju mal Lustig zafixovanú.⁸ V knihe *Zpověď* charakteristiku zhutnil do jednej vety: „Bola to hodná ženská.“⁹

Spisovateľ Ladislav Ťažký si pamätal, že mu raz niekto hovoril, ako Mňačko našiel Hedvigu v Prahe na stanici či na ulici. Vtedy vraj oslovil malú, chudú dievčinu a spýtal sa, či niečo nepotrebuje. Asi nemala kam ísť a on ju pozval domov, aby sa umyla. Pravdepodobne celá jej rodina ostala v koncentráku. Nakrmil ju a zohnal niečo na oblečenie. A potom jej ponúkol, že kým si niečo nájde, môže u neho ostať.¹⁰

Herečka Mária Kráľovičová, ktorá sa dobre poznala s Hedvigou, k spomienkam Ladislava Ťažkého dodala: „Verím tomu, Mňačko bol jednoducho taký. Každému, keď bolo treba, pomohol. A na židov bol obzvlášť citlivý. Verím tomu, že takto mohol pomôcť aj Hedvige. Ak ho niekto zaujal, bol ochotný dať mu aj posledné. To bol asi aj prípad Hedvivy. Napriek tomu, že sme sa priateľili, nikdy som sa ho (ani jej) na to nepýtala. Sami o tom nehovorili. Zaujímavé, že sa na to nepýtal ani môj muž Miro Procházka, ktorý nikdy nemal problém sa kohokoľvek na čokoľvek opýtať.“⁴¹

„Ani mi to nikdy nenapadlo,“ povedal mi roku 2005 spisovateľ, prekladateľ a novinár Miro Procházka. „Ak Laco a Hedviga o niektorých veciach nehovorili, tolerovali sme to. Hoci keď som sa nad tým všetkým zamýšľal, bolo by bývalo dobré, keby sme kvôli histórii vedeli aj niektoré podrobnosti.“⁴²

Aké-také svetlo do týchto nejasností vniesla známa Mňačkovcov Oľga Šimonovičová, ktorá bývala na Červeňovej ulici v Bratislave priamo nad ich bytom a oboch veľmi dobre poznala. Najmä s Lacom si boli istý čas skoro ako brat so sestrou. Zdá sa jej, že jej raz povedal, že Hedvigu spoznal v koncentračnom tábore, kde mu prekladala listy, ktoré dostával z domu. V tom prípade mu pravdepodobne prekladala aj listy, ktoré posielal domov, pretože všetky listy museli byť v nemčine. (Každý koncentračný či pracovný tábor mal svoje vnútorné pravidlá, napríklad bolo presne určené, koľko listov môže väzeň do mesiaca poslať a koľko dostať. Zvyčajne išlo o jeden list mesačne, aj to výlučne na vopred nahlásenú adresu najbližšej osoby.)

Jedna vec je však stále nejasná: nevieme presne povedať, v ktorom koncentračnom tábore bol Mňačko internovaný. V Nemecku boli koncentráky buď čisto mužské, napr. Sachsenhausen, alebo čisto ženské, napr. Ravensbrück. Je rovnako možné, že Mňačko nebol v typickom koncentračnom tábore, ale vo väznici či v inom zariadení, kde boli aj ženy.

Podľa názoru viacerých je Hedviga vlastne postavou sestričky Elišky z autobiografického románu *Smrť sa volá Engelchen*, kde sa starala o Voloďu alias Mňačka, keď po ťažkom zranení ležal v nemocnici. Zdá sa mi to málo pravdepodobné, lebo keby bola Hedviga zdravotnou sestrou (i neprofesionálnou), s veľkou pravdepodobnosťou by bola túto profesiu vykonávala aj v Bratislave. (Nedáľeiko ich domu boli dve vychýrené nemocnice a o niečo ďalej tretia. Žeby nechcela tú profesiu ďalej vykonávať preto, že bola sestričkou v neľahkom období – počas vojny?)

Oľga Šimonovičová si myslí, že Hedviga zdravotnou sestrou nikdy nebola, aj keď k zdravotníctvu mala blízko, veď pochádzala z lekárskej rodiny. Cez druhú svetovú vojnu však sestričkou mohla byť, a nemusela mať pritom ani zdra-

votnícku školu. Veď počas vojny pomáhalo v zdravotníctve veľa žien a mladých dievčat. Hedviga mala uzavretú povahu a o sebe nehovorila ani Oľge Šimonovičovej, hoci boli rovesníčky a dobré susedky. Sem-tam len niečo utrúsila o koncentráku, ale nič súvislé.

V doslove knihy *Smrť sa volá Engelchen*, ktorá vyšla roku 1962 v Prahe, sa Mňačko k tejto veci vyjadril jednoznačne (rovnako k ďalším sporným momentom z knihy, ktoré si čitatelia vysvetľovali rôzne): „... moja žena sa nemenuje Eliška.“¹³

Mrzí ma, že pri rozhovoroch s Ladislavom Mňačkom som súkromné záležitosti nechával na neskôr. Dnes si uvedomujem, že som mohol byť zvedavejší a mal som sa zaujímať aj o chúlостivejšie témy. Vtedy sa mi to zdalo dosť nevhodné, navyše pri našich stretnutiach pomerne často bývala aj jeho druhá manželka Eva, ktorá na Hedvigu, hoci to nikdy nepriznala, žiarlila.

Napokon, možné je všetko, aj to, že Mňačko svoju prvú manželku naozaj stretol vo vlaku, keď sa po oslobodení vracala z koncentračného tábora a potrebovala pomoc. Alebo ju stretol niekde na ulici. Možno je aj to, že niekomu slúbil, možno v nemeckom väzení, že keď prežije, bude sa o Hedvigu starať alebo jej aspoň pomáhať. Možno majú pravdu aj tí, ktorí tvrdia, že Hedvigu stretol na stanici, keď sa vracala z koncentráku. Možno vedel, kedy príde, a čakal ju. Alebo to bola skutočne náhoda. Ale kedy sa to mohlo stať, keď Mňačko bol 5. mája 1945 pri oslobodzovaní Vsetína zranený a istý čas ležal v nemocnici? Aspoň tak píše v knihe *Smrť sa volá Engelchen*, hoci sa nedá s určitosťou povedať, nakoľko je jeho osoba identická s románovým hrdinom. (Mňačko bol vo fabulovaní skutočný majster.) Ktovie, ako to všetko v skutočnosti bolo... Možno z nevinného stretnutia vznikla časom sympatia, hádam i láska, prípadne len chcel dodržať sľub a považoval za čestné, keď uzatvorila manželstvo. To, že Hedviga bola jeho právoplatnou manželkou, mi potvrdila aj Oľga Šimonovičová, ktorá si pamätá, že Hedviga sa predstavovala ako Mňačková.¹⁴ Podľa Ladislava Ťažkého si Mňačko Hedvigu zobral z morálnych pohnútok, ktoré sa stožňovali s jeho komunistickým presvedčením.¹⁵ Podobný názor mala aj manželka Petra Karvaša Eva: „*Láska to isto nebola, to hneď poznáte, ale skôr protislužba, pocit potreby niekoho ochrániť. S Petrom sa nám zdalo, že Laco chcel Hedvigu viac ochraňovať, ale či to tak skutočne bolo, neviem posúdiť. Pomoc sa ináč javila krátko po vojne a ináč o niekoľko rokov neskôr, keď boli manželia.*“¹⁶

Ladislav Ťažký si pri návštevách u Mňačkovcov všimol, že v ich vzťahu prevládal zo strany Hedvigy k Lacovi zvláštny rešpekt a z jeho strany k nej úcta a povinnosť starať sa o blízkeho človeka. Ťažkému sa zdalo, že ich vzťahu chýbala partnerská láska a neha, pričom sa isto mali radi a jeden druhého si vážili.

Hoci sa k sebe správali slušne a milo, nevšimol si, že by bol Mňačko svoju ženu niekedy objal a pohladil. Nikdy ju však ani neokríkol, ani sa k nej nevhodne nesprával. Ich manželstvo sa Ťažkému zdalo priveľmi racionálne, možno aj preto, že nemali deti.¹⁷

V úvahách zachádzam ešte ďalej a rozmýšľam, či nebola náhodou Hedviga totožná so židovkou, ktorú ako dospievajúci chlapec v Martine tajne obdivoval. No zdá sa mi, že nie, pretože v tom prípade by cítil k nej väčšiu náklonnosť, veď bola jeho prvým dievčaťom a na všetko prvé sa zvyčajne spomína so zvláštnou nehou. Presne nie je známe ani to, či Hedviga bola Slovenka alebo Češka. Irena Keprtová si myslí, že bola Češka od Plzne (jej manžel hovorí, že pochádzala zo stredného Slovenska), ale nikdy ju nepočula hovoriť po česky, celý čas hovorila peknou slovenčinou.¹⁸ Tak ju má zafixovanú aj Mária Kráľovičová. Mňačkova neter Jana Drahošová (dcéra Mňačkovho brata Jana) si pamätá, že ani v ich rodine nikto nevedel, odkiaľ Hedviga pochádzala. Ako dieťa bola prítomná pri jednom rozhovore mamy s niekým, koho si už nepamätá. Rozprávali sa, že Hedviga pochádza odkiaľsi zo Žitného ostrova.¹⁹ Podľa Libuše Mináčovej pochádzala od Rimavskej Soboty. Oľge Šimonovičovej, ktorá od Hedvigy vedela, že sa za slobodna volala Weiszsová a jej otec bol lekár, sa zdalo, že pochádzala od Levíc.

Podarilo sa mi zistiť, že Hedviga nepochádzala z Levíc, ale z Jelšavy. Príjemne ma prekvapilo, keď mi v júni 2009 zavola literárny vedec a dlhoročný riaditeľ Biografického ústavu Slovenskej národnej knižnice v Martine doc. PhDr. Augustín Maťovčík, DrSc., a oznámil, že Hedviga Mňačková pochádza z Jelšavy, kde bol jej otec všeobecným lekárom. Vedel to od svojej manželky, ktorá je takisto rodáčka z Jelšavy.²⁰ O niekoľko dní mi Magda Maťovčíková potvrdila, že Hedviga Mňačková skutočne pochádza z Jelšavy. Pamätá si na ňu veľmi dobre, no viac jej utkvel v pamäti jej otec, ktorý ju ako malé dieťa liečil. *„Naše rodiny bývali neďaleko seba, skoro oproti, cez ulicu, a keď som ochorela, doktor Weisz veľa rás prišiel k nám domov. Dokonca si s mojím otcom tykal a boli kamaráti.“*²¹

V ďalšom pátraní po Hedvige mi pomohol Ing. Štefan Struss, rodák z neďalekej Revúcej. Spomína si, že v Jelšave bolo niekoľko židovských lekárov a jeden z nich sa volal Weisz. Na doktora Weisza sa môže pamätať Margita Lukáčová z Jelšavy, ktorá isto bude vedieť aj o Hedvige, lebo do školy chodila s jej sestrou Evou.²²

„O Hedvige toľko neviem, bola o niečo mladšia ako ja. Lepšie sa pamätám na jej sestru Evku, s ktorou som chodila do meštianky. Viac spomienok mám však na ich otca doktora Weisza, ktorý liečil celú našu rodinu. Keď som sa vy-

*dala a čakala prvé dieťa, doktor Weisz mi bol pri pôrode. Vtedy sa rodilo doma, a keď to na mňa prišlo, manžel utekal za ním. Bola sobota a my sme nevedeli, či príde, lebo židia v tento deň nepracujú. Bez slova prišiel a pomohol na svet našej dcére Evičke. Doktor Weisz bol dobrý lekár, milý, pozorný a pritom veľmi pokojný. Rovnako milá bola Hedviga, ktorá sa podobala väčšmi na mamu. Aj tá málo rozprávala. Obe boli nižšej postavy, čierne, útle.*²³

Na doktora Gejzu Weisza spomínala aj Alžbeta Romanyiová. „S rodičmi som bývala v Komárne a do Jelšavy som pravidelne chodila na celé prázdniny k starým rodičom. Keď som ochorela alebo sa zranila, utekali sme len k MUDr. Weiszovi. Dobré si pamätám, že keď som mala desať rokov, prišlo mi zle a vracala som. Dedko zašiel po doktora Weisza, ten sa mi pozrel do očí, a hneď povedal, že mám infekčnú žltáčku. Utešoval ma, aby som sa nebála, nebolí to, ale musím ísť do nemocnice...“²⁴

Ďalšie informácie sa mi o Hedvige nepodarilo v Jelšave zistiť. Nič dôležité o nej nevedela ani Magdaléna Remeníková, ktorá ma však upozornila na Alexandra Skalínu, pôvodným menom Schreiber, žijúceho v USA. Ten by mohol vedieť niečo viac.²⁵ Žiaľ, nevedel, na Hedvigu si pamätal iba veľmi matne.

Z listu, ktorý napísala Hedviga Mňačkovej mame pani Júlii, sa dozvedáme, že dve triedy chodila do gymnázia v Rožňave a dve triedy v Bratislave.²⁶ Čo robila koncom vojny a kde sa pohybovala, nevieme. Ani to, čo sa stalo s jej rodičmi, ktorí do „zmiznutia“ roku 1944 žili v Jelšave. Nevedel to ani miestny historik a kronikár Dušan Zadroš-Jeľšavský. „Najskôr ich odvliekli do niektorého koncentračného tábora. Niekedy v polovici mája 1944 sústredili všetkých židov z Jelšavy a okolia na jedno miesto v Jelšave. Ako mi povedali niektorí pamätníci, hnali ich celým mestom ako dobytok a na futbalovom ihrisku sa museli vyzliecť donaha.“²⁷ V knihe Čriepky z cirkevných dejín mesta Jelšava Dušan Zadroš-Jeľšavský píše: „V rokoch 1942 – 1944 bolo z Jelšavy deportovaných 56 židovských rodín, to je 208 osôb, z ktorých sa po skončení vojny vrátilo 50.“²⁸

Ludovít Hajster v knihe Jelšava prezrádza viac: „V roku 1944 sa navalilo do Jelšavy množstvo deportovaných židov a tu sa vytvorilo stredisko, z ktorého odchádzali na frontové pracoviská, najviac však do poľských táborov na likvidáciu. Tisíce prichádzali a odchádzali. Sprvoti boli ubytovaní v kasárňach a v stodolách súkromníkov. Neskôr im zakazovali kupovať potraviny, ba akokoľvek ich podporovať. Potom prišli desné prehliadky na futbalovom ihrisku, u niektorých vyšetovanie a napokon to najhoršie. To už bolo tesne pred Povstaním.“²⁹

Časť židov bola sústredená v mlyne, ktorý susedil s domom, kde bývala rodina Remeníkovcov. Magdaléna Remeníková prezradila: „V mlyne sa nachá-

*dzalo veľa židov, bola tam aj rodina doktora Weisza. Muselo to byť pre nich hrozné, keď spali na studenej zemi, a o pár ulíc ďalej mali svoj domov s teplými posteľami a náväčkami. Jelšava nebola nikdy veľkým mestom, stačilo pár minút, a mohli byť doma. Nikoho nepustili, dobre ich strážili, kým ich neodvliekli bohvie kam. Uväzneným pomáhali aj iní Jelšavčania, cez plot sme prehadzovali jedlo, šatstvo, ale potom nám to zakázali a vyhrážali sa, že ak neuposlúchneme rozkaz, zastrelia nás. Napriek tomu sa nám podarilo vždy niečo podstrčiť pod plot. Vzrastom som nebola veľká, väčšinou posielali mňa, aby som sa niečo pokúsila prepašovať. Chodila som okolo plota, ako že sa hrám, a vždy som niečo prestrčila.*³⁰

Do prvých deportácií žilo v Jelšave okolo 250 židov, vrátane Hedvigy Weiszovej, jej sestry Evy a rodičov Etely a Gejzu. Pritom šesť židovských rodín, čo bolo 24 ľudí, bolo roku 1938 z Jelšavy, ktorá sa po Viedenskej arbitráži stala súčasťou Maďarska, vysťahovaných. Zo dňa na deň stratili v Jelšave domovskú príslušnosť. Weiszovci medzi nimi neboli.

MUDr. Gejza Weisz (narodený roku 1884) bol jeden zo štyroch lekárov v meste, z toho traja boli židovského pôvodu. Ordináciu mal nad obchodom vedľa evanjelickej fary.³¹ Spolu s manželkou a dvoma dcérami býval neďaleko na Teplickej ulici (dnes Štefánikova) č. 27.³² Ťažko povedať, či Weiszovci patrili k starým Jelšavčanom, alebo sa do tohto bývalého kráľovského mesta prisťahovali. Na miestnom židovskom cintoríne, ktorý je značne zdevastovaný, sú dnes už len dva pomníky s menom Weisz: Garorné Weisz, rodená Sechnius Lohin (1829 – 1873), a Vilmos Weisz (1866 – 1918). Ktovie, či to neboli príbuzní a či nejde o Hedviginu starú mamu, prípadne starého otca. (V čase, keď Hedviga vyrastala v Jelšave, žili tu tri rodiny Weiszovcov.)

Hedviga bola subtlílna, mala dlhé čierne vlasy, tmavú pleť a nebola veľmi zhovorčivá. Vyslovená krásavica nikdy nebola, skôr patrila, ako sa niektorí vyjadřili, k nepekným typom ženy. Selma Steinerová, bývalá majiteľka známeho bratislavského antikvariátu, mi roku 2008 s plnou vážnosťou povedala, že „škaredšiu židovku, ako bola Hedviga, nevidela“.³³ Jana Drahošová si nemyslí, že Hedviga bola škaredá. „V každom prípade bola dáma.“³⁴ Toho istého názoru je aj MUDr. Kateřina Pizingerová, PhD., dcéra Hedviginej sestry Evy. „Teta možno vyslovená krásavica nebola, ale bola krásna inak: šarmom, štýlom, eleganciou. Dáma bola aj oblečením, správaním i rozprávaním.“³⁵

Z obdobia, keď chodila Jana Drahošová k Mňačkovcom na prázdniny, si pamätá, že každé ráno dlho pobudla v kúpeľni, a keď z nej vyšla, bola ako zo škatuľky. „Teta Heda mala husté vlasy, ktoré nosila zvyčajne vypnuté do drdola. Vždy bola pekne oblečená a mala nalakované nechty. Ako dieťa som ju obdivo-

*vala, nemala chybu, bola skutočnou osobnosťou, celkovým vystupovaním a intelektom.*⁴³⁶

Tibor Petrovský vyrastal v tom istom dome, kde bývali Mňačkovci, na Červeňovej ulici v Bratislave. Pamätal si, že teta Heda, ako ju oslovoval, mala nepekne zuby, miestami dokonca vypadané. Aj jeho matka Oľga Šimonovičová sa čudovala, prečo si ich nedala opraviť. *„O čo bola Hedviga menej pekná, o to bola milšia. Až taká dobrá, že sa nehodila do vtedajšieho sveta. Bola uzatvorená a nikdy nevjadrovala svoje pocity, čo bolo na škodu, pretože sme veľa o nej nevedeli. Ale taký bol aj Láďo Mňačko: o rodine, svojej minulosti či pocitoch nehovoril. Čitateľnejší bol jedine v tom, že mal družnú, kamarátsku povahu a na rozdiel od Hedvigy bol spoločenský. O jeho pocitoch sme čo-to vedeli z jeho kníh a novinových článkov, kde autor seba nezaprie. Hedviga bola celý čas zahľadená do seba, nepriebojná, ba až zakríknutá. Akoby žila len so svojimi spomienkami, čo sme pripisovali koncentračnému tábore a najmä tomu, že prišla o rodičov.*⁴³⁷

Viacerí si všimli, že Hedviga často kreslila, ale či bola školená výtvarníčka, nevedel nikto. S manželom spolupracovala na jeho prvých publikáciách, navrhla obálku na knihu *Izrael* a do *Albánskej reportáže* urobila okrem obálky aj niekoľko ilustrácií.

Spisovateľ Slavo Kalný si pamätal, ako pani Mňačková ticho sedávala v kresle a vždy kreslila. *„Do debát sa veľmi nezapájala.*⁴³⁸ Takto ju má zafixovanú aj Ladislav Ťažký. *„Vidím ju ako dnes – malá, počerná, s bledou tvárou. Bola taký typ, ktorému sa ťažko háda vek, stále bola rovnaká. Mal som z nej pocit, akoby bola rada, že vôbec žije, ktovie, čím všetkým bol poznačený jej život. Bola mimoriadne skromná a nenáročná, akoby žila v uzatvorenom svete. Okrem malovania veľmi rada vyšívala a na malých krosnách robila drobné tapisérie.*⁴³⁹

Krosná jej najskôr zhotovil Ladislav Mňačko; ak vedel vystrúhať drevené korčule a iné predmety, určite mu to nerobilo problém. Aj v Rakúsku, kde žil v emigrácii od roku 1968, si v dome mnohé veci z dreva zhotovil sám. Keď ho tam po 17. novembri 1989 navštívili niektorí slovenskí spisovatelia a novinári, chválil sa, že aj dvere si urobil sám.⁴⁰ K stolárčine a k práci s drevom nemal ďaleko ani jeho brat, ktorý bol istý čas umeleckým stolárom na Pražskom hrade.⁴¹

Jan Mňačko mi o tom povedal: *„Laco mal skutočne vzťah k drevu a rád stružlikal. Lásku k drevu sme zdedili po otcovi, ktorý tiež pekne vyrezával, ale vedel i zhublovať posteľ či skriňu. V robotníckej kolónii v Martine bol známy tým, že keď bolo niekomu treba niečo zmajstrovat' z dreva, prišli len za ním.*

*Mama sa zakaždým hnevala, keď otca ponúkli pohárikom a on prišiel domov podnapitý. Pritom žiadnym alkoholikom nebol, len si občas s kamarátmi vypil. Za to mohla jeho družná moravská povaha.*⁴²

Mňačkovi kolegovia si nepamätali, že by s Hedvigou chodil do spoločnosti. Vždy ho vídali samého, aj v kaviarňach vysedával dlho do noci sám. Niektorí ani nevedeli, že je ženatý. Irena Keprtová tvrdí opak, podľa nej často spolu chodili na výstavy a do divadla. Pamätala si aj na to, ako často cestovali po Slovensku. Mali čierneho spartaka, naložili stan, deky a putovali krížom-krážom.⁴³ Vtedy vznikala aj Mňačkova prvá kniha *Kde končia prašné cesty*. Znamená to, že Hedviga bola nielen pri získavaní materiálov, ale aj pri písaní. Mňačko s ňou veľa konzultoval a napísané jej čítal nahlas. Podľa PhDr. Ladislava Lajchu, CSc., Hedviga mala vycibrený literárny vkus a dobre štylizovala. Bola prvá, ktorá manželovi redigovala články a neskôr i knihy. Isto aj gramaticky, lebo Mňačko mal zo začiatku so slovenskou gramatikou problémy.⁴⁴ (Cez vojnu býval istý čas na Morave, potom bol väznený v Nemecku, po vojne žil v Prahe a písal po česky.) Do úvahy treba zobrať aj fakt, že nemal vysokú ani strednú školu, takže sa slovenskú gramatiku nemal kde poriadne naučiť. Na písanie však mal talent od Boha...

Hedviga bola dobrý človek. Usudzujem to aj z toho, že jej neprekážalo, keď v ich dvojizbovom byte (pôvodne domovnícky), ktorý bol po prestavbe kuchyne prerobený na 2,5-izbový, bývala istý čas aj Mňačkova mama, jeho sestra Ludmila (po rozvode, keď nemala vlastný byt), syn Mňačkovej sestry Vlasty Igor Rozdobuďko a krátko aj jeho sestra Irena, ktorú volali Jarka.⁴⁵ Navyše na prázdniny k nim rady chodili aj Mňačkove netere Janka a Kateřina.

Miro Procházka (rovnako jeho manželka Mária Kráľovičová) takisto hovoril o Hedvige veľmi pekne. Je pravda, že bola tichá, nevýrazná, ale mimoriadne múdra a inteligentná. „*Ona mala na Laca najväčší vplyv. On bol živelný, hurikán, ona pokojná intelektuálka. Nielenže ho ,umravňovala‘, ale zasväcovala ho i do tajov krásy, umenia a kultúry. Nezabúdajme, že on bol chlapec z robotníckej kolónie a nemal sa kde priučiť peknému. Vďaka Hedvige sa dostal k výtvarnému umeniu, možno aj k divadelnému, a nevyklúčujem, že aj k spisovateľskému v pravom zmysle slova. Hedviga bola totiž veľmi sčítaná a inklinovala k filozofii. Ktovie, ako by sa bol jeho život uberal, keby ju nebol stretol, ved Hedviga ho z každej stránky poľudšťovala a skultúrňovala. A aj to, že sa z neho stal uznávaný novinár a neskôr spisovateľ, je asi tiež jej najväčšou zásluhou. Aspoň my si to so ženou myslíme.*“⁴⁶ Niečo pravdy na tom bude. Pri pohľade na Mňačkovu tvorbu vidíme, že najlepšie diela vytvoril počas manželstva s Hedvigou. Po rozvode už nedosiahol taký prenikavý úspech ako pred-

tým. Pravdou je rovnako, že potom už boli iné časy a žil na rakúskom vidieku, v relatívnom pokoji, i keď treba povedať, že aj tam vytvoril niekoľko zaujímavých diel.

O tom, že Hedviga mala vzťah k literatúre, svedčí skutočnosť, že literárny vedec a kritik Vladimír Petřík ju viac ráz videl v antikvariáte na Sedlárskej ulici v Bratislave, kam často chodil. Raz ho predavačky upozornili, že Mňačko ju opustil a ona je z toho nešťastná. *„Hedviga bola štúpla žena s olivovou tvárou a výraznými židovskými črtami. Nebola krásavica, ale bola interesantná, s grációznymi pohybmi. To, že pravidelne chodila do antikvariátu, prezrádza, že mala veľký záujem o knihy.“*⁴⁴⁷

Potvrdil to aj divadelný teoretik PhDr. Ladislav Lajcha, CSc.: *„Hedviga veľa čítala a neustále kupovala knižné novinky. Keď ich prečítala, po vytriedení urobila dve kôpky, jednu postavila pred Laca, aby si ju prečítal, a druhú, menej hodnotnú, zanesla do bývalého antikvariátu Steinerovcov, kde za komunistov pracovala ako radová pracovníčka Selma Steinerová.“*⁴⁴⁸

„Bolo to naozaj tak,“ prezradila mi pani Steinerová. *„Hedviga zvyčajne k nám chodila v pondelok ráno, čo znamená, že najviac prečítala cez sobotu a nedeľu. Občas sa zastavila i cez týždeň, či niekto nepriniesol niečo dobré. Niektoré knihy kupovala, iné priniesla na predaj. Tým, že sme sa dobre poznali, mnoho kníh si len požičala, a keď prečítala, priniesla späť.“*⁴⁴⁹

Ďalší známi sa k otázke vzťahu Mňačka s Hedvigou veľmi nevyjadrovali. Niežeby nechceli, ale nevedeli. Ani raz nevideli Laca držať sa s Hedvigou za ruky a prechádzať sa starou Bratislavou, tak ako nevideli a nepočuli, že by sa boli hádali alebo jeden na druhého sťažovali. Nevedeli povedať ani to, či bolo ich manželstvo viac z rozumu, alebo z lásky.

Isté obdobie mali rodiny Mňačkovcov a Mináčovcov vedľa seba chaty v Slnečnom údolí pri Pezinku. Hedviga tam veľmi nechodila, a ak, len málokedy si prišla sadnúť k táboráku, čo bolo vtedy veľmi moderné.

Libuša Mináčová spomínala: *„Možno i tým, že bola utiahnutá, ostávala viac v chate. Najmä večer a podvečer sa Laco sám objavil u nás alebo pri iných chatách. Keď som sa pýtala, kde má Hedvigu, smial sa, že spí, zazipsoval ju vraj do ‚spacáka‘ a on prišiel na pohárik vodky či koňaku, podľa toho, čo ponúkne. Väčšinou nosil so sebou gitaru a s obľubou spieval trampské piesne. Chatári ho radi počúvali, lebo vedel zaujímavo hovoriť, a pozývali ho, aby prišiel aj k nim k táboráku. Vtedy ešte neboli v móde záhradné kozuby, každý mal pri chate iba malé ohnisko obložené kameňmi. Pamätám sa, ako nás Laco nahovoril, aby sme si postavili vedľa seba chaty. Myslím si, že to chcel najviac pre posedenie pri táboráku. Tu mohol spievať trampské piesne, koľko chcel. Ve-*

la rász som ho videla sedieť samého pred chatou, hrať na gitare a spievať. Koľko ten vedel piesní...⁴⁵⁰

Na Mňačkove trampské piesne radi spomínali aj Prochádzkovci a najmä ich deti, ktoré Mňačka priam zbožňovali. Najradšej mali, keď sa ujo Laco s nimi hral a keď spieval. Dodnes poznajú od neho veľa piesní. Miro Procházka dávnejšie prezradil: „*Laco k nám najčastejšie chodil v sobotu, keď boli kluby (spisovateľský, divadelný, výtvarný – pozn. J. L.) zatvorené. Zásadne chodil neohlásený, aj som mu to viac rász vyčítal. Zakaždým sa ohradil, že či sme nejaká kráľovská rodina, ktorej to treba oznamovať písomne. Samozrejme, že sme boli radi, keď prišiel, najmä deti sa na neho vždy tešili a nechceli ho pustiť preč. Len sme ho chceli naučiť určitej slušnosti, čo sa nám vôbec nepodarilo. Darmo, Laco bol v niektorých veciach neprevychovateľný. Najradšej mal Hašlerove piesne, ktoré ‚vylepšoval‘, pričom po jeho úprave boli plné dvojzmyselností. (Tieto mali zvyčajne najväčší úspech.) Zamilovaný bol do trampských piesní, najradšej spieval pomalé, melodické, vtedy sa celý rozochvel.⁴⁵¹*

Mňačko miloval deti, aj preto rád chodil do škôl na besedy, ale rád chodil aj do rodín kolegov, kde mali malé deti. Tie sa naňho zakaždým tešili, a keď prišiel, nechceli ho pustiť domov. Celý šťastný sa s nimi hral, spieval, recitoval, hral divadlo. Keď sa rozbláznil, bol hotový komediant. „*Ujo Laco naozaj taký bol,*“ prezradil Miroslav Procházka ml. „*Spolu so sestrou sme ho milovali. Poznali sme ho už podľa zvonenia. Stačilo, aby sa zjavil vo dverách, a už sme mu leteli v ústrety. Zakaždým sa trochu zohol, aby sme sa mu mohli hodiť okolo krku. Hral sa s nami a spieval všakovaké pesničky.⁴⁵²*

„*Uja Laca som milovala, priam hltala, lebo bol fantastický. Páčilo sa mi, že nebol na nás prísny ako otec, a keď prišiel k nám, len sa s nami hral,*“ doplnila sestra Jana Prochádzková, vydatá Kociánová.⁵³

Na Láđu pekne spomínali aj Mňačkove netere Irena Keprtová, Jana Drahošová i Kateřina Pizingerová. Raz jedna, inokedy druhá, tretia, ale aj ostatné deti z rodiny s obľubou chodili k Mňačkovcom na prázdniny. „*Najradšej spomínam na to, keď mi ujo Láďo alebo teta Heda čítali rozprávky. Najradšej som však mala, keď ma teta vodila po Bratislave a zastavili sme sa v cukrárni na zmrzlinu. Pre dievčatko z malého mestečka, akým boli Valašské Klobouky, to bolo niečo úžasné. Chodili sme na výstavy, koncerty, zašli sme do zoolologickej záhrady. Alebo sme si kúpili do kornútika zmrzlinu a prechádzali sa po korze. Všetko bolo pre mňa nové a zaujímavé.⁴⁵⁴*

Ešte jeden moment si dobre zapamätala: „*Keď sme išli okolo zlatníctva, táhala ma preč, nikdy nechcela, aby sme sa zastavili pred výkladom alebo vošli dnu, čo som ako dieťa chcela, lebo obchod bol vysvietený a ligotali sa v ňom*

*krásne veci. Až neskôr som pochopila, že k zlatu mala zvláštne odmietavý vzťah, najskôr ju ťažili nejaké zlé spomienky z obdobia vojny. Možno aj ich rodina mala väčšie množstvo zlata, ako väčšina židovských rodín, o ktoré prišla... Hedviga nenosila zlatý prsteň ani obrúčku, nikdy som nevidela, že by mala na sebe zlatú retiazku. Jediné, čo nosila, bola strieborná spona vo vlasoch.*⁴⁵⁵

„Laco mal jednu nesplnenú túžbu – a tou boli deti,“ spomína Mária Kráľovičová. *„Boh mu ich nedoprial ani s jednou manželkou. Ktovie, čo si Hedviga vytrpela v koncentráku, keď nemohla mať deti. Raz sa zdalo, že to už vyjde, a Laco chodil celý naradostený. Tešil sa však predčasne. Myslím si, že aj to, že nemali deti, zohralo pri rozchode s Hedvigou veľkú úlohu. Nádejal sa, že bude mať šťastie aspoň s druhou manželkou, ale ani tam mu nebolo dopriate. Laco, aj keď o tom nehovoril, celý život trpel touto traumou. Určite by bol dobrým otcom a aj by menej vysedával v kaviarňach a vo vinárňach.*⁴⁵⁶

Do telefónu mi doc. MUDr. Miloš Hroboň, CSc., povedal, že od PhDr. Viery Formánkovej počul, že Mňačko má vo Francúzsku syna.⁵⁷ Viacerým, čo Mňačka poznali, sa to nezdalo reálne. Je málo pravdepodobné, že by sa nebol o neho staral, pretože vždy mal veľmi pekný vzťah k deťom a celý život trpel, že nemal vlastné.

Spýtal som sa na to priamo PhDr. Viery Formánkovej. *„Už si presne nepamätám, či mi to povedal Ladislav, alebo jeho druhá manželka Eva. Na podrobnosti som sa nepýtala, keď bližšie nič nepovedali.*⁴⁵⁸

Hedviga a Ladislav milovali aj deti Oľgy Šimonovičovej. Keď jej zomrel manžel, syn mal osem rokov a dcéra osem mesiacov. Pochopiteľne, že sa jej nežilo ľahko. Mňačkovci jej navrhli, že by si mohli deti, alebo aspoň jedno, adoptovať.

*„S niečím takým som nemohla súhlasiť, hoci Láďo i Hedviga to mysleli vážne. Aj keď sme žili v jednom dome, bola som proti. Po čase sme priestranný štvorizbový byt nad Mňačkovcami pre vysoké nájomné opustili a presťahovali sme sa o niekoľko domov ďalej, do dvojizbového bytu na Červeňovej 5 A. (Predtým bývali na Červeňovej 18 – pozn. J. L.) S Mňačkovcami sme aj neskôr udržiavali pekné vzťahy. Najmä Láďo hocikedy pribehol na kávu alebo pohárik koňaku. Zakaždým sme sa dobre porozprávali, ale o sebe a Hedvige nikdy veľa nehovoril.*⁴⁵⁹

Hedviga mala zvláštny dar: keď niekto prišiel na návštevu, vytvorila príjemnú atmosféru, aj keď veľmi pohostinná nebola, aspoň to hovorila Irena Keprtová.⁶⁰ Jana Drahošová zasa tvrdila, že Hedviga veľmi neholdovala vareniu. *„Keď bola u nich babička (Mňačkova mama – pozn. J. L.), varila ona. Ujo Láďo bol veľký jedák a rád si popapkal, podľa čoho by som očakávala, že teta Hedviga*

*má sklony k vareniu. Opak bol však pravdou. Pamätám si, že teta ani neprala. V dome, kde býval nejaký povereník, bývala aj nejaká pani, ktorej hovorili ‚správcová‘, a tá im prala. Utkvelo mi v pamäti, ako nosila v koši vyžehlené košele.*⁶¹

U Mňačkovcov sa nekričalo, všetko sa riešilo pokojne. Napríklad spisovateľa Jána Čomaja, ktorý sa kamarátil s ich synovcom Igorom Rozdobudkom, bývajúcim istý čas u Mňačkovcov, zakaždým prekvapilo zvláštne ticho, keď prišiel na návštevu. *„Nebolo tam počuť ani muchu. Nešlo mi to do hlavy – Mňačko býval v spoločnosti hlučný, všade, kam prišiel, bola ho plná miestnosť, ale doma bol tichý, nenápadný a málokedy slovko prehovoril. Chápal som to tak, že je to tvorivé ticho a na prácu sa nesústredoval len on, ale aj Hedviga. Ich ticho by som prirovnal ku kostolnému tichu.*⁶²

A na základe spomienok priateľov a známych Mňačkovcov sa mi natískala otázka, aký bol medzi nimi vzťah. Mali sa úprimne radi, alebo bolo ich manželstvo viac z rozumu? Prikláňal som sa k druhej alternatíve, ale iba dovedty, kým sa mi nedostali do ruky listy, ktoré posielal Ladislav Mňačko svojej prvej manželke z dlhých ciest. Napríklad, keď bol na procese s Adolfom Eichmanom v Izraeli, napísal jej: *„Veľmi sa mi už chce byť doma s Tebou, akosi sa necítim byť celkom sebou, keď sme od seba tak ďaleko, akoby to nebolo celkom moja ja, akoby zo mňa čosi chýbalo. Myslím, že už bez Teba nikam do cudziny nepôjdem, jednak mi je smutno a jednako, keď vidím čosi pekné, mi je ľúto, že to nemôžeš vidieť aj Ty. (...) Mám Ťa veľmi rád. Láďa*⁶³

Dva týždne predtým jej napísal: *„... veľmi mi chýbaš, s Tebou sa cítim silný a istý, netápam. V našom živote v poslednom čase nebolo možno všetko v poriadku, viem, že si to cítila, a cítil som to aj ja, čosi sme si svojho času nedopovedali a mali by sme si to dopovedať, aby sa to vzácnne, čo medzi nami je, voľajakými hlúpostami nepokazilo. Ale to sú veci pomíňajúce, vedeli sme už horšie prekonať. Takto v dialke to cítim oveľa intenzívnejšie, a veľmi sa mi zachcelo povedať Ti, že Ťa mám rád, možno viac než pred rokmi, možno to viem o čosi hlbšie precítiť a prežívať. Veľmi som sa uprel na Teba a veľmi mi teraz chýbaš. A nie je to len preto, že som ďaleko, aj keď som doma alebo niekde v Bratislave, chýbaš mi. A aj keď sme doma spolu, aj vtedy mi niekedy chýbaš.*⁶⁴

Keď bol Mňačko redaktorom Pravdy a dlhšie pôsobil v Žiline, list Hedvige 1. júla 1949 ukončil slovami *„Bozkávam Ťa“* a o pár riadkov dopísal: *„100 x bozkávam.*⁶⁵

Ladislav Mňačko oslovoval svoju ženu v listoch *„moja milá“*, Hedviga jeho zase *„Láďa môj!“* – dokonca s výkričníkom. V liste, ktorý je nedatovaný, sú aj tieto vety: *„Ja Ťa mám tak strašne rada, Ty to ani nevieš, ale musíš to cí-*

*tiť i z diaľky, ktorá je teraz medzi nami, že Ťa čakám, že Ťa milujem ako nikto iný.*⁶⁶ Vari to nie je najvýstižnejší dôkaz lásky Hedvigy Mňačkovej k svojmu manželovi Ladislavovi Mňačkovi?

Poznámky

- ¹ Rozhovor autora s Libušou Mináčovou (13. septembra 2004).
- ² Rozhovor autora s Irenou Keprtovou (2. februára 2004).
- ³ Rozhovor autora s Milošom Hroboňom (16. novembra 2005).
- ⁴ Rozhovor autora s Igorom Gallom (12. novembra 2004).
- ⁵ Literárni noviny, č. 22/1994.
- ⁶ LUSTIG, A.: Zpověď. Praha : Nakladatelství Franze Kafky, 2009, 81 s.
- ⁷ Tamže.
- ⁸ Rozhovor autora s Arnoštom Lustigom (30. apríla 2005).
- ⁹ LUSTIG, A.: Zpověď. Praha : Nakladatelství Franze Kafky, 2009, 81 s.
- ¹⁰ Rozhovor autora s Ladislavom Ťažkým (10. júna 2005).
- ¹¹ Rozhovor autora s Máriou Kráľovičovou (2. marca 2005).
- ¹² Rozhovor autora s Mirom Procházkom (1. marca 2005).
- ¹³ MŇAČKO, L.: Smrt si říká Engelchen. Praha : Naše vojsko, 1962, 289 s.
- ¹⁴ Rozhovor autora s Oľgou Šimonovičovou (5. marca 2007).
- ¹⁵ Rozhovor autora s Ladislavom Ťažkým (20. januára 1994).
- ¹⁶ Rozhovor autora s Evou Karvašovou (14. augusta 2007).
- ¹⁷ Rozhovor autora s Ladislavom Ťažkým (11. augusta 2006).
- ¹⁸ Rozhovor autora s Irenou Keprtovou (2. februára 2004).
- ¹⁹ Rozhovor autora s Janou Drahošovou (30. apríla 2011).
- ²⁰ Rozhovor autora s Augustínom Maťovčíkom (2. júna 2009).
- ²¹ Rozhovor autora s Magdou Maťovčíkovou (30. júla 2009).
- ²² Rozhovor autora s Ing. Štefanom Strussom (27. júla 2009).
- ²³ Rozhovor autora s Margitou Lukáčovou (5. augusta 2009).
- ²⁴ Rozhovor autora s Alžbetou Romanyiovou (5. augusta 2009).
- ²⁵ Rozhovor autora s Magdalénou Remeníkovou (5. augusta 2009).
- ²⁶ Archív Ireny Keprtovej. List Hedvigy Mňačkovej Júlii Mňačkovej.
- ²⁷ Rozhovor autora s Dušanom Zadrošom-Jeľšavským (5. augusta 2009).
- ²⁸ ZADROŠ-JEĽŠAVSKÝ, D.: Čriepky z cirkevných dejín mesta Jeľšavy. Jeľšava : Mesto Jeľšava, 2007, 56 s.
- ²⁹ HAJSTER, L.: Jeľšava. Jeľšava : Mestský úrad Jeľšava, 1998, 81 s.
- ³⁰ Rozhovor autora s Magdalénou Remeníkovou (5. augusta 2009).
- ³¹ ZADROŠ-JEĽŠAVSKÝ, D.: Čriepky z cirkevných dejín mesta Jeľšavy. Jeľšava : Mesto Jeľšava, 2007, 56 s.
- ³² Rozhovor autora s Magdalénou Remeníkovou (5. augusta 2009).
- ³³ Rozhovor autora so Selmou Steinerovou (10. júla 2008).
- ³⁴ Rozhovor autora s Janou Drahošovou (30. apríla 2011).

- ³⁵ Rozhovor autora s Kateřinou Pizingerovou (18. novembra 2013).
- ³⁶ Rozhovor autora s Janou Drahošovou (30. apríla 2011).
- ³⁷ Rozhovor autora s Olgou Šimonovičovou (5. marca 2007).
- ³⁸ Rozhovor autora so Slavom Kalným (28. septembra 2006).
- ³⁹ Rozhovor autora s Ladislavom Ťažkým (18. júna 2005).
- ⁴⁰ Rozhovor autora s Jurajom Verešom (28. marca 2004).
- ⁴¹ Rozhovor autora s Milošom Hroboňom (12. septembra 2005).
- ⁴² Rozhovor autora s Janom Mňačkom (14. mája 2005).
- ⁴³ Rozhovor autora s Irenou Keprtovou (25. júla 2009).
- ⁴⁴ Rozhovor autora s Ladislavom Lajchom (25. júna 2009).
- ⁴⁵ Rozhovor autora s Irenou Keprtovou (2. februára 2004).
- ⁴⁶ Rozhovor autora s Mírom Procházkom (2. marca 2005).
- ⁴⁷ Rozhovor autora s Vladimírom Petříkom (9. augusta 2007).
- ⁴⁸ Rozhovor autora s Ladislavom Lajchom (25. júna 2009).
- ⁴⁹ Rozhovor autora so Selmou Steinerovou (10. júla 2008).
- ⁵⁰ Rozhovor autora s Libušou Mináčovou (19. júna 2005).
- ⁵¹ Rozhovor autora s Mírom Procházkom (3. marca 2005).
- ⁵² Rozhovor autora s Miroslavom Procházkom ml. (4. mája 2016).
- ⁵³ Rozhovor autora s Janou Kociánovou (11. apríla 2017).
- ⁵⁴ Rozhovor autora s Janou Drahošovou (30. apríla 2011).
- ⁵⁵ Rozhovor autora s Janou Drahošovou (30. apríla 2011).
- ⁵⁶ Rozhovor autora s Máriou Kráľovičovou (16. marca 2006).
- ⁵⁷ Rozhovor autora s Milošom Hroboňom (12. mája 2006).
- ⁵⁸ Rozhovor autora s PhDr. Vierou Formánkovou (4. septembra 2009).
- ⁵⁹ Rozhovor autora s Olgou Šimonovičovou (5. marca 2007).
- ⁶⁰ Rozhovor autora s Irenou Keprtovou (25. júla 2009).
- ⁶¹ Rozhovor autora s Janou Drahošovou (30. apríla 2011).
- ⁶² Rozhovor autora s Jánom Čomajom (26. septembra 2006).
- ⁶³ Archív Jozefa Leikerta. List Ladislava Mňačka napísaný Hedvige Mňačkovej 24. apríla 1961 v Jeruzaleme.
- ⁶⁴ Archív Jozefa Leikerta. List Ladislava Mňačka napísaný Hedvige Mňačkovej 10. apríla 1961 v Jeruzaleme.
- ⁶⁵ Archív Jozefa Leikerta. List Ladislava Mňačka napísaný Hedvige Mňačkovej 1. apríla 1949 v Žiline.
- ⁶⁶ Archív Jozefa Leikerta. List Hedvigy Mňačkovej Ladislavovi Mňačkovi (nedatovaný).